

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДНОВЛЕННЯ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ РОДИН**

**Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»**

Виконав: здобувач 2 курсу
07-211М групи
спеціальності 231 Соціальна робота
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Ігор ШАПШАЛОВ

Керівниця: к.філос. н., доцентка
Ірина ПОЛІЩУК

Рецензент: заступник командира
військової частини 3056, майор
Микола КОСТЬ

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Соціальне відновлення військовослужбовців та членів їх родин: теорія, практика, досвід	7
1.1 Сутність соціального відновлення як технології соціальної роботи з військовослужбовцями та їх родинами	7
1.2 Аналіз світового досвіду соціального відновлення військовослужбовців та можливості його впровадження у вітчизняну систему реабілітації ветеранів	15
РОЗДІЛ 2. Технологічні засади соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин	23
2.1 Характеристика Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців (в межах діяльності Центру соціальної реабілітації ветеранів).....	23
2.2 Пропозиції щодо удосконалення соціальної реабілітації військових та їхніх родин	35
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42

ВСТУП

Актуальність дослідження. Військові конфлікти, зокрема війна в Україні, мають значний вплив на життя військовослужбовців і членів їхніх родин. Соціальна робота з військовослужбовцями й членами їх родин є невід'ємною частиною загальної системи їх підтримки й відновлення.

Соціальне відновлення колишніх військовослужбовців – це не лише про надання їм допомоги, але й про інтеграцію їхнього досвіду та потенціалу в життя суспільства, підтримку стійкості та процвітання громад. Тема соціального відновлення колишніх військових є надзвичайно важливою в сучасних умовах, особливо в країнах, які переживають або нещодавно пережили військові конфлікти. Колишні військовослужбовці стикаються з багатьма складними проблемами, які потребують особливої уваги та підтримки з боку держави, соціальних працівників і громадськості.

Соціальне відновлення такої категорії осіб, як військові, є критично важливим аспектом, що забезпечує їхнє психологічне, емоційне та соціальне благополуччя. Ця проблема має значний соціальний, психологічний і економічний вимір, оскільки впливає на благополуччя окремих осіб і суспільства в цілому, реалізація соціального відновлення військовослужбовців і членів їх родин є надзвичайно актуальною темою, що потребує наукового дослідження; проблема соціального відновлення охоплює широке коло питань, пов'язаних із соціальною, психологічною та економічною підтримкою, що виступають ключовими для забезпечення їхнього благополуччя і адаптації в післяконфліктному середовищі.

Вітчизняна наука активно долучається до розроблення, наукового обґрунтування та пропозицій щодо нових «викликів» у житті військовослужбовців та членів їх родин після повернення перших до

цивільного життя та проблем їх відновлення. Праці Г. Аксьонова, Л. Берездецької, Т. Вдовиченко, Є. Гордієнко, Н. Комарової, А. Красильщикова, Т. Семигіної, О. Сороківської, І. Котовської, І. Луциків, А. Тареліної, С. Чуприни та інших пов'язані переважно з характеристикою процесу соціального захисту та соціальної адаптації колишніх військових, але процесу відновлення не приділено належної наукової уваги. Це й окреслило вибір теми дослідження «Реалізація соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну роботу виконано в межах наукової теми кафедри філософії, соціології та соціальної роботи «Сучасні технології формування професійної активності в умовах трансформації сучасного українського суспільства» (державний реєстраційний № 0117U006790). Тему обговорено й затверджено на засіданнях кафедри філософії, соціології та соціальної роботи (протокол від 11.09.2023 р. № 1, від 02.09.2024 р. №1) та затверджено наказом по університету.

Мета дослідження – розглянути процес реалізації соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин, розробити авторську програму соціального відновлення військовослужбовців (в межах діяльності Центру соціальної реабілітації ветеранів) й пропозиції щодо удосконалення соціальної реабілітації військових та їхніх родин.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати сутність соціального відновлення як технології соціальної роботи з військовослужбовцями та їх родинами;
- проаналізувати світовий досвід соціального відновлення військовослужбовців та можливості його впровадження у вітчизняну систему реабілітації ветеранів;
- розробити проєкт Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців (в межах діяльності Центру соціальної реабілітації ветеранів);

- надати пропозиції щодо удосконалення соціальної реабілітації військових та їхніх родин.

Об'єкт дослідження – соціальна робота із військовими та членами їх родин.

Предмет дослідження – процес реалізації соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин.

Методи дослідження. Використання комбінованих методів дослідження (аналіз наукової літератури, документів, огляд нормативно-правової бази, метод спостереження за роботою соціальних працівників та волонтерів під час реалізації програм відновлення, порівняльний аналіз досвіду соціального відновлення військовослужбовців у різних країнах) дозволило отримати всебічну картину проблематики соціального відновлення військовослужбовців та їхніх родин, оцінити ефективність існуючих програм та розробити рекомендації щодо їх удосконалення.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у створенні комплексного підходу до соціального відновлення військовослужбовців та їхніх родин, що враховує сучасні виклики і можливості, а також пропонує практичні рішення для поліпшення їхнього життя після служби, а саме: у роботі запропоновано нове визначення соціального відновлення військовослужбовців, що відображає сучасні реалії та потреби цієї категорії осіб в умовах постконфліктного відновлення; визначено специфічні особливості соціального відновлення військових та їхніх родин, що відрізняються від загальних принципів соціальної реабілітації, з акцентом на психологічні, соціальні та економічні аспекти; проведено порівняльний аналіз міжнародного досвіду соціального відновлення військовослужбовців з метою виявлення ефективних моделей, які можуть бути адаптовані до українського контексту; розроблено проєкт Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців (в межах діяльності Центру соціальної

реабілітації ветеранів); надано пропозиції щодо удосконалення соціальної реабілітації військових та їхніх родин.

Практична значущість роботи. Робота містить практичні рекомендації щодо створення та реалізації програм соціального відновлення, які можуть бути впроваджені в органах соціального захисту, реабілітаційних центрах та громадах, що допоможе забезпечити більш ефективну підтримку військовослужбовців та їхніх родин. Завдяки аналізу міжнародного досвіду соціального відновлення військових, пропонуються рішення, які можуть бути адаптовані до українських реалій, що дозволяє уникнути помилок минулого і впроваджувати найбільш ефективні практики. Кваліфікаційна робота може стати основою для подальших досліджень у сфері соціального відновлення, що сприятиме розвитку теорії та практики соціальної роботи в Україні.

Апробація результатів дослідження. Тему кваліфікаційної роботи та одержані результати в процесі дослідження було розглянуто та обговорено на засіданнях кафедри філософії, соціології та соціальної роботи (протокол від 11.09.2023 р. № 1, від 02.09.2024 р. №1) та під час попереднього захисту роботи. Результати дослідження стали предметом доповіді під час I Регіональної науково-практичної конференції «Теорія та практика соціальної роботи: досвід, сучасний стан, стратегії» для здобувачів вищої освіти та молодих науковців (03-04 грудня 2024 року, м. Івано-Франківськ). Апробацією результатів дослідження стало оформлення та подання до електронного збірника «Магістерські студії» авторської наукової публікації: Шапшалов І. Реалізація соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин. *Магістерські студії: електронний альманах. 2024. Вип. XXIV. С.*

Структура кваліфікаційної роботи: вступ, два розділи, чотири підрозділи та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 48 сторінок, основний текст розміщено на 41 сторінці.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ РОДИН: ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА, ДОСВІД

1.1 Сутність соціального відновлення як технології соціальної роботи з військовослужбовцями та їх родинами

Військові дії залишають глибокий слід на житті військовослужбовців та їхніх родин. Психологічні травми, фізичні ушкодження та соціальна ізоляція стають серйозними викликами, які потребують ефективних рішень. В умовах війни та післяконфліктного відновлення важливо враховувати специфіку потреб цих осіб.

Як справедливо зазначають О. Куклишин та А. Хижняк «після повернення до мирного життя перед людиною, яка несла службу, постає кілька об'ємних та важливих завдань: відновити сили після війни (тіло та психічний стан); справитися з можливим почуттям провини та можливим посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) (варто зазначити, що не всі стикаються з цими станами); адаптуватися до мирного життя; віднайти нові сенси у цивільному житті; знайти спеціальність та реалізувати себе у мирному житті» [15].

Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми родинами набуває особливої актуальності в умовах військових конфліктів та після їх завершення. Військовослужбовці, які беруть участь у бойових діях, зазнають значних психологічних, фізичних та соціальних навантажень, що вимагає організації спеціалізованих заходів з реабілітації та соціальної підтримки. Їхні родини, у свою чергу, стикаються з емоційними, економічними та соціальними труднощами через відсутність чи травмування близьких, що також потребує комплексної допомоги. Соціальна робота в цьому контексті спрямована на

забезпечення психологічної підтримки, соціальної адаптації та інтеграції у мирне життя.

Соціальна робота з військовослужбовцями – це комплекс заходів, що спрямований на допомогу в адаптації до нових умов життя, попередження та подолання наслідків психологічних та соціальних травм, а також підтримку у процесі реінтеграції в мирне суспільство.

Савицький В. окреслює думку про військову соціальну роботу, як роботу з військовими, пояснюючи, що «військова соціальна робота є інтегральним різновидом соціальної роботи і військового управління, щодо останнього, то конкретно – військового виховання, роботи з гуманітарних питань. Ця нерозривність, та єдність регламентуються методологічною основою соціальної роботи – системним уявленням про суспільство, його цілісністю, розумінням закономірностей, що впливають із взаємодії та взаємозалежності суспільства і людини, людини і природи. Відповідно до цього наголосимо – кінцевою метою також і військової соціальної роботи є спасіння суспільства» [26].

«Сенс військової соціальної роботи полягає у постійному контролі за духовними цінностями військових, за їхнім соціально-психологічним станом та відповідній допомозі. Якщо ці цінності відхиляються від оптимального значення (наприклад, з'являються факти соціальної несправедливості, незахищеності, психічного розладу, девіантності, просто порушення дисципліни тощо), то соціальний працівник разом з відповідними службами, органами військово-соціального управління, заступником командира з виховної роботи здійснює заходи, що впливають на військовослужбовця і військові колективи, формуючи або відновлюючи сталі позитивні вартості. Будь-яка форма соціальної роботи серед військовиків має враховувати особливості військового способу життя і завдання забезпечити безпеку країни. Як і перед всяким працівником соціальної сфери, перед військовим фахівцем з соціальної роботи постає питання про пріоритет практичної мети – клієнт» [24].

Вітчизняні науковиці Трубавіна І., Цибулько Л. та Мартинюк А. визначають як окремий вид роботи військово-соціальну, доводячи, що «соціальна робота з військовослужбовцями і членами їх сімей здійснюється в Україні як соціальна робота з особами, які перебувають в складних життєвих обставинах, але не всі військовослужбовці є такими. Це в основному лише інваліди, сім'ї загиблих, сім'ї з дітьми з особливими потребами. Соціальна робота здійснюється в громаді і регіоні, вона не виділяє військовослужбовців і членів їх сімей в окрему категорію клієнтів. Військово-соціальна ж робота здійснюється силами військових у військових частинах як доповнення до соціальних послуг населенню завдяки власним ресурсам на основі ідей корпоративізму, милосердя, турботи. Клієнтами є лише військовослужбовці і члени їх сімей» [34].

Логвинова О. та Рассказова О. наголошують, що «питання дослідження сучасного стану соціальної роботи з військовослужбовцями та їхніми сім'ями є надзвичайно актуальним та має суттєву значущість як для українського суспільства загалом, так і для соціальних працівників та всіх інших фахівців сфери соціальної роботи. До того ж, виходячи з вищезазначеного, наголосимо, що сьогодні в українському суспільстві, на жаль, немає чітко визначеної системи соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їхніх сімей» [16].

Авторами дослідження здійснено власну спробу визначення сутності соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями на основі проблем, з якими ці категорії вразливих верств населення стикаються через збройний конфлікт в країні.

На нашу думку, *основні завдання соціальної роботи з військовослужбовцями* включають соціально-психологічну підтримку та реабілітація, соціальну адаптацію й інтеграцію, економічна підтримку та захист прав військових та членів їх родин.

Психологічні наслідки війни, такі як ПТСР, депресія, тривожні стани, є ключовими проблемами, з якими стикаються військовослужбовці. Соціальні працівники разом з психологами допомагають у подоланні цих станів через консультування, індивідуальну та групову терапію.

Повернення до мирного життя часто є складним етапом для військових, оскільки вони стикаються з проблемами працевлаштування, зміною соціальної ролі та взаємодії з громадою. Соціальні працівники допомагають знайти відповідну роботу, забезпечити професійну перекваліфікацію та налаштувати зв'язки з місцевими громадами.

Військовослужбовці та їх родини можуть потребувати правової допомоги щодо отримання соціальних виплат, пільг, житлових субсидій та інших гарантій, передбачених державою. Соціальні працівники допомагають у забезпеченні доступу до таких ресурсів, а також захищають їхні права.

Соціальна робота з родинами військовослужбовців є невід'ємною частиною загальної системи підтримки. *Основні проблеми, з якими стикаються родини військовослужбовців:* емоційна підтримка, соціальні та економічні проблеми, реінтеграція військовослужбовця в родину. Родини переживають стрес через відсутність близьких, невизначеність та страх за їхнє життя. Психологічна та соціальна підтримка допомагає подолати ці емоційні труднощі та зберегти сімейні відносини. Відсутність одного з членів сім'ї, особливо якщо це основний годувальник, може спричинити економічні труднощі. Державні програми соціальної допомоги родинам військових мають на меті забезпечити фінансову стабільність та доступ до пільг і компенсацій. Повернення військового після тривалої служби чи бойових дій є складним процесом і для родини, і для самого військового. Соціальні працівники допомагають родинам краще підготуватися до цього процесу, підтримуючи як військовослужбовця, так і його близьких.

На нашу думку, *основними напрямками соціальної роботи з військовослужбовцями та їхніми родинами* є комплексні реабілітаційні програми, індивідуальні плани підтримки та робота щодо підтримки місцевих громад в аспекті реінтеграції в них військовослужбовців.

Успішна соціальна реабілітація військовослужбовців можлива лише через поєднання медичних, психологічних та соціальних заходів. Створення реабілітаційних центрів, де надається комплексна допомога, включаючи фізичну, психологічну та соціальну підтримку, є важливим кроком у цьому напрямі.

Кожен військовослужбовець має індивідуальний досвід війни, а тому потребує індивідуального підходу до реабілітації. Соціальні працівники розробляють індивідуальні плани підтримки, враховуючи потреби кожної людини та її родини.

Важливим аспектом реінтеграції є взаємодія військовослужбовців із місцевими громадами. Соціальні працівники сприяють залученню військових до громадських проектів, волонтерства, організують взаємодію з іншими членами громади для побудови підтримки та відновлення почуття належності.

Дослідження соціального відновлення військовослужбовців має політичну актуальність, оскільки ефективні програми підтримки сприяють стабільності в країні. Політика у сфері соціального забезпечення повинна враховувати потреби військових і їхніх родин, щоб уникнути соціальної напруги. Багато військовослужбовців стикаються з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) та іншими психічними розладами. Їх соціальне відновлення вимагає комплексної психологічної підтримки. Успішна адаптація може зменшити ризик самогубств, залежностей і соціальної девіації. Члени родин військовослужбовців також переживають значний стрес і емоційні труднощі. Підтримка родин є невід'ємною частиною процесу

соціального відновлення, і це питання потребує наукового обґрунтування для розробки ефективних програм. Реінтеграція військовослужбовців у цивільне життя також пов'язана з питаннями працевлаштування і професійної адаптації. Економічна підтримка, навчання новим професіям і створення робочих місць є критично важливими для успішного соціального відновлення.

Соціальне відновлення військових – це процес реінтеграції ветеранів і учасників бойових дій у цивільне життя після служби, що включає в себе кілька аспектів: допомога в подоланні травм, стресів і психологічних труднощів, пов'язаних із військовим досвідом; підтримка у відновленні соціальних зв'язків, інтеграції в громаду, а також у відновленні стосунків з родиною; навчання новим професіям, допомога в працевлаштуванні, розвиток підприємницьких навичок; забезпечення доступу до матеріальної допомоги, пільг та програм соціального забезпечення; надання медичних послуг, включаючи фізичну реабілітацію і лікування.

Соціальне відновлення військовослужбовців, як бачимо, охоплює комплекс заходів, спрямованих на їхню реінтеграцію в цивільне життя, а саме: психологічну допомогу, медичну реабілітацію, професійну адаптацію, підтримку сімейних відносин та соціальну інтеграцію.

Соціальне відновлення є критично важливим для забезпечення благополуччя ветеранів та їхньої спроможності адаптуватися до цивільного життя.

Вітчизняні науковці та практики працюють над розробленням програм соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин, йдеться про:

- психологічну підтримку,
- медичну реабілітацію,
- професійну адаптацію,

- підтримку родин.

Психологічна підтримка. Військовослужбовці, які пережили бойові дії, можуть страждати від посттравматичного стресового розладу (ПТСР), тривоги та депресії. Теорії адаптації вказують на важливість підтримки в процесі повернення до нормального життя, враховуючи індивідуальні психологічні особливості.

Психологічна допомога є одним з основних напрямів соціального відновлення. Вона може включати індивідуальні консультації, групову терапію, арт-терапію та заняття, що сприяють емоційній регуляції. Важливою є також робота з родинами, адже підтримка близьких може суттєво полегшити процес реінтеграції.

Медична реабілітація та медична допомога військовослужбовцям, що отримали травми під час служби, включає фізичну реабілітацію, лікування хронічних захворювань і психосоматичних розладів. Системний підхід до реабілітації допомагає відновити фізичні функції та покращити якість життя.

Соціальне відновлення в межах *професійної адаптації* передбачає програми перекваліфікації та працевлаштування. Військовослужбовці мають можливість отримати нові професійні навички, що дозволяє їм успішно адаптуватися на цивільному ринку праці. Співпраця з підприємствами та установами є важливим аспектом цього процесу.

Розроблення програми *підтримки членів родин* наголошує на тому, що члени сімей військовослужбовців також потребують підтримки, оскільки вони можуть переживати емоційний стрес через відсутність або травми близької людини. Такі програми підтримки можуть включати консультації, групи самопомоги та освітні заходи, що сприяють зміцненню сімейних зв'язків.

Поруч з окресленням важливості та необхідності процесу соціального відновлення колишніх військових та їх родин для успішної його реалізації треба врахувати й можливі виклики такого процесу з

метою мінімізації негативних наслідків у подальшій роботі. Серед викликів, що можливі в процесі соціального відновлення, є стигматизація, недостатність ресурсів та індивідуальні особливості особистості військовослужбовця.

Стигматизація. Військовослужбовці, які пережили бойові дії, можуть стикатися зі стигматизацією в суспільстві, що ускладнює їхню адаптацію. Негативне ставлення з боку оточення може стати серйозним бар'єром для соціального відновлення.

Недостатність ресурсів – це брак фінансових, медичних та соціальних ресурсів, що може ускладнити реалізацію програм відновлення, тому важливо забезпечити належне фінансування та підтримку з боку держави і громадських організацій.

Врахування *індивідуальних особливостей* лежить в основі того, що кожен військовослужбовець має унікальний досвід, тому їхні потреби можуть значно варіюватися. Це вимагає індивідуального підходу до процесу соціального відновлення, що може бути складно реалізувати в умовах обмежених ресурсів.

Таким чином, процес соціального відновлення як технології соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їх родин – це невід'ємна складова інтеграції військових у мирне життя та стабілізації їхнього соціально-психологічного стану. Соціальне відновлення, як технологія соціальної роботи, допомагає створювати сприятливі умови для повернення військових до цивільного життя, забезпечує їх підтримкою в сферах медичної реабілітації, психологічної допомоги, професійної адаптації та соціальної інтеграції. Важливість цієї роботи обумовлена тим, що вона дозволяє не лише зменшити негативні наслідки бойових дій для військовослужбовців, але й сприяє зміцненню соціальної стабільності в суспільстві в цілому. Тому необхідність розробки і впровадження програм соціального відновлення для військових та членів їх родин є пріоритетним завданням соціальної

політики, що допоможе підвищити якість життя постраждалих, забезпечити їм належну підтримку та реінтеграцію в мирне суспільство, зменшуючи ризики соціальної ізоляції, професійного вигорання і психічних розладів.

1.2 Аналіз світового досвіду соціального відновлення військовослужбовців та можливості його впровадження у вітчизняну систему реабілітації ветеранів

Світовий досвід соціального відновлення військовослужбовців дає можливість зрозуміти різноманітні підходи, що використовуються різними країнами для реабілітації та інтеграції колишніх військових у мирне життя. Ці підходи базуються на специфічних національних умовах, культурних особливостях і масштабах військових конфліктів. Однак загальними принципами є забезпечення комплексної підтримки, що охоплює медичну, психологічну, соціальну та економічну допомогу.

Досвід соціального відновлення в процесі соціальної реабілітації військовослужбовців у США є однією з найбільш комплексних та інституціоналізованих систем у світі. У Сполучених Штатах Америки соціальне відновлення ветеранів здійснюється через низку державних програм, що координуються Міністерством у справах ветеранів (Department of Veterans Affairs, VA) та іншими урядовими і недержавними організаціями. Основні напрямки цього досвіду включають медичну, психологічну, соціальну та економічну реабілітацію, а також заходи з адаптації до цивільного життя.

Основні аспекти соціальної реабілітації військовослужбовців у США: медична та психологічна реабілітація, програми соціальної реабілітації, економічна реабілітація та освіта, соціальна інтеграція та підтримка сімей, інноваційні підходи.

У Сполучених Штатах існує розвинута система підтримки для військовослужбовців через Міністерство у справах ветеранів (VA). Ветерани мають доступ до безкоштовної медичної допомоги, зокрема психіатричних послуг. Особливу увагу приділяють лікуванню посттравматичного стресового розладу, депресії та інших психічних захворювань, пов'язаних з бойовим досвідом.

Veterans Health Administration (VHA), підрозділ Міністерства у справах ветеранів США, надає медичну допомогу ветеранам, включаючи лікування фізичних травм, реабілітацію після операцій та протезування. Психологічна допомога для ветеранів, які постраждали від посттравматичного стресового розладу, включає індивідуальну терапію, групову психотерапію, а також спеціалізовані програми для ветеранів з бойовими травмами.

У США існує розвинута мережа соціальних організацій, яка допомагає військовослужбовцям адаптуватися до цивільного життя через програми підтримки родин, професійного наставництва та активну взаємодію з громадами. Ветеранські центри (наприклад, Veterans Affairs Readjustment Counseling Services (Vet Centers)) пропонують консультації та підтримку військовим та їхнім сім'ям, допомагаючи їм адаптуватися до цивільного життя. Це включає кар'єрні консультації, допомогу у пошуку роботи, соціальну підтримку. Програма Transition Assistance Program (TAP) допомагає військовослужбовцям підготуватися до виходу на цивільний ринок праці, надаючи тренінги, професійну орієнтацію та підтримку у пошуку роботи.

Закон про освіту в Сполучених Штатах для ветеранів дає можливість отримати безкоштовну вищу освіту або професійне навчання. Це є одним з найпотужніших інструментів для реінтеграції військовослужбовців у цивільне життя. Освітні програми, такі як «GI Bill», надають можливість військовим отримати фінансову підтримку для навчання після служби. Програми працевлаштування також

спрямовані на забезпечення стабільної економічної адаптації ветеранів. Відомими є програми мікрокредитування та бізнес-інкубатори для ветеранів, що сприяють їх підприємницькій діяльності.

Veterans Benefits Administration (VBA) надає фінансову допомогу, страхування життя, іпотечні кредити для ветеранів і їхніх сімей. Державні гранти також спрямовуються на допомогу у разі безробіття та інші економічні проблеми. Програми для підтримки сімей ветеранів фокусуються на психологічній та соціальній допомозі, зокрема на питаннях ПТСР у членів родин.

Важливими для вивчення досвіду США у роботі з реабілітації ветеранів є інноваційні підходи у цій роботі. В США активно застосовуються інноваційні підходи, як-от цифрові технології в реабілітації військових, включаючи телемедицину, онлайн-консультації та мобільні додатки для психологічної підтримки. Співпраця з неурядовими організаціями, як-от Wounded Warrior Project, забезпечує додаткову допомогу ветеранам, які постраждали від фізичних та психологічних травм.

Досвід Сполучених Штатів Америки, який є важливим для запровадження в Україні:

1. *Інституційна координація.* У США існує добре налагоджена координація між різними державними інституціями та приватними організаціями, що забезпечує комплексну допомогу ветеранам. Україна може використовувати цей досвід для створення єдиної системи соціальної підтримки військових та їхніх родин.
2. *Підтримка сімей.* Сім'ї ветеранів у США мають доступ до широкого спектра послуг, що допомагає знизити навантаження на військовослужбовців. Це важливий аспект для соціальної політики України, де підтримка родин військових також є ключовим елементом реабілітації.

3. *Інтеграція до ринку праці.* Програми освіти і професійної підготовки для ветеранів допомагають їм успішно інтегруватися у цивільне життя. Україна також може розвивати такі програми, щоб підтримати працевлаштування та перекваліфікацію військових.

Досвід США у реабілітації військових показує, що успішна соціальна реабілітація потребує комплексного підходу, що включає медичну, психологічну, економічну та соціальну підтримку. Це може слугувати прикладом для розробки ефективних програм соціальної реабілітації для українських військовослужбовців.

Ізраїль має багаторічний досвід реабілітації військовослужбовців, що є унікальним через постійну загрозу терористичних актів і збройних конфліктів. Система соціальної реабілітації в Ізраїлі інтегрує медичну, психологічну та соціальну підтримку як частину національної політики, спрямованої на допомогу військовослужбовцям, ветеранам та їхнім родинам. Успішність цієї системи обумовлена поєднанням державних програм і підтримки з боку громадських організацій.

Основні напрями соціальної реабілітації військовослужбовців в Ізраїлі: медична та фізична реабілітація, психологічна підтримка та реабілітація, соціальна реабілітація та підтримка, роль громадських організацій у реабілітації ветеранів, реінтеграція колишніх військових у цивільне життя, фізичний та психологічний відпочинок військових.

Центри реабілітації для поранених військових: Медичний центр «Шіба» (Sheba Medical Center) є провідним закладом у сфері реабілітації військовослужбовців. Він спеціалізується на лікуванні фізичних травм, включаючи протезування та фізіотерапію. Уряд Ізраїлю фінансує лікування та реабілітацію через Міністерство оборони, яке забезпечує медичну допомогу пораненим військовим. В Ізраїлі існує інтегрована система реабілітації військовослужбовців, яка базується на постійному медичному, соціальному та психологічному супроводі. Військові

госпіталі активно співпрацюють з громадськими організаціями, що забезпечує плавний перехід до цивільного життя.

Ізраїль приділяє велику увагу лікуванню ПТСР серед військових та їхніх родин. Міністерство оборони Ізраїлю створило програми, що включають психологічну підтримку через спеціалізовані клініки, такі як «Натив» (Netiv), що допомагають військовим з ПТСР. Групи взаємопідтримки для ветеранів надають можливість ділитися досвідом та отримувати емоційну підтримку.

Армія оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) надає спеціальні соціальні пільги ветеранам, включаючи підтримку під час навчання, допомогу у працевлаштуванні та можливості професійного розвитку. Важливим елементом є програми соціальної адаптації, такі як «Керен Ядидут» (Фонд друзів Ізраїлю), що допомагають ветеранам інтегруватися у суспільство та на ринок праці.

Багато неурядових організацій активно займаються питаннями реабілітації військових. Однією з найвідоміших є Організація друзів поранених солдатів (Zahal Disabled Veterans Organization, ZDVO), яка надає медичну, психологічну та соціальну допомогу пораненим військовим. Відомим є Фонд «Бейт Галім» (Beit Halochem) забезпечує спортивну та культурну реабілітацію через заняття спортом, арт-терапію та інші види активної діяльності, допомагаючи військовим та їхнім сім'ям відновитися як фізично, так і емоційно. Ізраїльські ветерани активно залучаються до різних соціальних та громадських проєктів, що допомагає їм залишатися активними членами суспільства.

Ізраїльські військовослужбовці, які повертаються до цивільного життя, мають можливість отримати безкоштовну освіту, професійну підготовку та підтримку при пошуку роботи. Міністерство оборони Ізраїлю розробляє спеціальні програми для працевлаштування ветеранів. Освітні програми для військових після служби допомагають ветеранам розвивати нові навички та інтегруватися у цивільне суспільство.

Ізраїльські програми реабілітації часто включають тури та відпочинкові програми для ветеранів, що мають на меті відновити їхні сили. Це включає організацію таборів для відпочинку, які поєднують психологічні та фізичні заходи.

На нашу думку, приклад Ізраїлю в організації соціального відновлення та реабілітації колишніх військових може бути успішно адаптований в Україні за наступними напрямками роботи:

1. *Психологічна допомога.* Ізраїльський досвід доводить, що комплексна психологічна підтримка, включаючи лікування ПТСР, є необхідною для успішної реабілітації військових. Україна може інтегрувати такі програми для роботи з ветеранами війни та їхніми сім'ями.
2. *Соціальна інтеграція.* Програми професійної перепідготовки та працевлаштування військових в Ізраїлі сприяють успішній інтеграції у цивільне життя. Це важливий напрямок для розвитку в Україні, зокрема через створення програм для ветеранів і членів їхніх родин.
3. *Залучення громадських організацій.* Активна участь громадських організацій у реабілітації військових в Ізраїлі є ключовим фактором успіху. В Україні такі організації також можуть стати надійними партнерами держави у питаннях реабілітації військовослужбовців.

Ізраїльський досвід соціального відновлення військовослужбовців є прикладом системного підходу, що включає як державну підтримку, так і залучення громадянського суспільства для ефективної реабілітації та соціальної інтеграції ветеранів.

Вбачаємо за необхідне звернути увагу на досвід надання деяких реабілітаційних послуг для колишніх військових та ветеранів, що здійснюється в таких країнах, як Канада, Німеччина, Велика Британія, Австралія.

У Канаді державні та приватні організації тісно співпрацюють для надання всебічної реабілітаційної допомоги. Програми «Veterans Affairs Canada» забезпечують медичну допомогу, підтримку психічного здоров'я, включаючи ПТСР, а також фінансові гранти для підвищення рівня кваліфікації або перепідготовки.

Канадська система також передбачає активну участь сімей у процесі реабілітації. Держава надає фінансову допомогу родинам військових, які мають проблеми з адаптацією, та забезпечує доступ до психологічних консультацій.

У Німеччині існує акцент на професійну інтеграцію військовослужбовців через перепідготовку і навчальні програми. Військові мають можливість отримати нові професії, щоб полегшити їхнє працевлаштування в цивільному секторі.

Державні програми підтримки військовослужбовців у Німеччині продовжуються навіть після виходу з лав армії, включаючи фінансову підтримку і допомогу у випадку інвалідності або інших проблем зі здоров'ям.

У Великій Британії багато соціальних ініціатив, таких як програма «Help for Heroes», орієнтовані на допомогу військовим ветеранам, що мають фізичні або психологічні травми. Програма надає доступ до медичної допомоги, а також до програм реабілітації, таких як фізична терапія та психологічна підтримка.

Важливим аспектом британської моделі є менторські програми для військовослужбовців, які допомагають їм знайти роботу і адаптуватися до цивільного життя через підтримку з боку колишніх військових.

Австралійська програма «Open Arms» забезпечує безкоштовну психологічну допомогу для ветеранів і членів їхніх сімей. Особлива увага приділяється лікуванню ПТСР, а також забезпеченню ментального здоров'я військовослужбовців.

В Австралії також активно використовуються програми фізичної реабілітації та залучення ветеранів до спорту та соціальних ініціатив, що допомагає в реабілітаційному процесі.

Отже, світовий досвід соціального відновлення військовослужбовців демонструє важливість комплексного підходу, що включає медичну, психологічну та соціальну допомогу, а також економічну підтримку. В усіх країнах особлива увага приділяється лікуванню психічних травм, забезпеченню працевлаштування та інтеграції колишніх військових у суспільство. Вважаємо, що Україна може запозичити успішні міжнародні практики для створення ефективної системи соціальної реабілітації військовослужбовців у постконфліктний період.

РОЗДІЛ 2

ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ РОДИН

2.1 Характеристика Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин (в межах діяльності Центру реабілітації ветеранів)

Після закінчення служби чи військових дій, колишні військові стикаються з проблемами повернення до мирного життя, інтеграції в цивільне середовище, пошуку роботи, налагодження соціальних зв'язків і сімейного життя. Цей процес може бути складним і вимагати соціальної підтримки для подолання викликів, таких як безробіття, травми війни, зміна соціальних ролей тощо.

Багато військовослужбовців після участі у бойових діях зазнають посттравматичних стресових розладів, депресії, тривожних станів та інших психічних проблем. Ці розлади можуть серйозно впливати на їхнє життя та оточення, тому надання якісної психологічної допомоги є критично важливим.

Родини військових також стикаються з численними труднощами, зокрема, економічними та емоційними. Реінтеграція колишнього військового в родину після бойових дій чи служби вимагає адаптації з обох сторін, і соціальна робота повинна включати підтримку як для військових, так і для їхніх родин.

Якщо проблеми колишніх військовослужбовців залишаються без уваги, вони можуть стати маргіналізованою групою, підвищуючи ризик соціальної ізоляції, безробіття, бездомності чи навіть кримінальної поведінки. Тому соціальне відновлення є ключовим для забезпечення успішної реінтеграції у суспільство.

Вважаємо, що соціальні ініціативи та програми допомагатимуть колишнім військовим уникнути соціальної ізоляції, створюючи можливості для професійної, психологічної та соціальної реабілітації.

Підтримка та реабілітація колишніх військових є частиною забезпечення національної безпеки, оскільки військові залишаються потенційними захисниками країни. Підтримка їх у мирний час гарантує, що вони залишаться активними членами суспільства і можуть бути залучені в разі необхідності.

Соціальне відновлення колишніх військових сприяє сталому розвитку суспільства, оскільки вони мають великий потенціал для активного внеску у розвиток громад, волонтерську діяльність, підприємництво тощо.

Важливість реабілітації полягає у тому, що це також є питанням справедливості та захисту прав тих, хто захищав країну, і їхня реінтеграція – це частина обов'язку держави перед своїми захисниками.

Сьогодні в Україні відкриваються багато центрів реабілітації ветеранів (наприклад, державний Центр психічного здоров'я та реабілітації ветеранів «Лісова поляна», «4.5.0. Прикарпаття», Національний реабілітаційний центр «Незламні» у Львові, «НАВ/Lviv Habilitation Center», Інноваційний реабілітаційний центр RECOVERY у Хмельницькому та інші). В основному це заклади, де відбувається фізичне відновлення колишніх військових (фізична реабілітація) та психологічна реабілітація, хоча правильної та масштабної психологічної реабілітації воїнів в Україні досьогодні, на жаль, немає. Останнім часом Уряд України також активно розробляє програми підтримки військовослужбовців з метою допомоги їм повернутися до цивільного життя, відкривається групи та центри безкоштовної соціальної реабілітації (енімал-реабілітація, кабінети інтерактивної реабілітації Irex гідно з канадською методикою, дружньої, родинної, освітньої, бізнес-реабілітації тощо).

На жаль, саме соціальному відновленню колишніх військових в подібних центрах реабілітації не відводиться належної уваги. Тому авторами дослідження вирішено запропонувати розроблену Авторську програму соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин, яку рекомендовано здійснювати в межах діяльності існуючих Центрів реабілітації ветеранів.

В умовах сучасної війни та постійного впливу бойових дій на життя військовослужбовців та їхніх родин, соціальне відновлення стає невід'ємною частиною підтримки цих категорій населення. Авторська програма соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин є важливим інструментом для подолання наслідків фізичних і психологічних травм, які отримали захисники, а також для допомоги їхнім сім'ям у процесі адаптації до мирного життя.

Основні аргументи на користь важливості розробленої програми: подолання наслідків війни, соціальна інтеграція колишніх військових, зменшення рівня професійного вигорання, підтримка родин військовослужбовців та забезпечення стійкості громад, куди повертаються колишній військовослужбовці.

Військовослужбовці, які повертаються з фронту, часто стикаються з посттравматичними стресовими розладами, фізичними травмами та проблемами соціальної адаптації. Програма допомагає вирішити ці проблеми через комплексні реабілітаційні заходи, що включають фізичне та психологічне відновлення.

Повернення до цивільного життя є складним процесом для багатьох військових, особливо тих, хто втратив можливість продовжувати професійну кар'єру через поранення або психологічні проблеми. Програма забезпечує підтримку в адаптації, допомагає знайти нові професійні можливості та сприяє поверненню до активного соціального життя.

Родини військових також переживають значні труднощі під час та після військових дій. Програма спрямована на надання допомоги членам сім'ї, включаючи психологічну підтримку, консультативні послуги та соціальні заходи, що допоможуть родинам подолати наслідки військового досвіду їхніх близьких.

Військові часто стикаються з тривалим стресом та психологічним виснаженням через високі навантаження під час служби. Програма допомагає запобігти професійному вигоранню через своєчасне виявлення проблем та надання необхідної підтримки.

Відновлення військовослужбовців після війни є не лише питанням індивідуальної допомоги, а й важливою умовою для відновлення та стійкості цілих громад. Повернення ветеранів до повноцінного життя сприяє економічній та соціальній стабільності громад, де вони проживають.

**Опис Авторської програми соціального відновлення
військовослужбовців та членів їхніх родин (в межах діяльності
Центру реабілітації ветеранів)**

Метою Авторської програми соціального відновлення є надання комплексної допомоги військовослужбовцям та їхнім родинам для успішної адаптації до цивільного життя після військової служби, реабілітація після отриманих травм (як фізичних, так і психологічних), а також підтримка сімей військових, які також стикаються з серйозними соціальними викликами.

Основні завдання програми:

- *фізична реабілітація* (сприяння відновленню фізичного здоров'я військовослужбовців після отриманих травм або захворювань, спричинених військовими діями, через комплекс лікувальних процедур та заняття спортом);
- *соціально-психологічна реабілітація* (надання психологічної допомоги військовослужбовцям та їхнім родинам для подолання ПТСР,

депресії, тривожності та інших психологічних проблем, пов'язаних з досвідом війни);

- *соціальна адаптація* (підтримка військовослужбовців у процесі повернення до цивільного життя, допомога в пошуку роботи, здобутті нових професійних навичок, а також створення можливостей для соціальної взаємодії та інтеграції в суспільство);

- *соціальна підтримка сімей* (робота з родинами військовослужбовців для подолання емоційних та соціальних труднощів, пов'язаних з військовою службою, включаючи підтримку дітей, що зазнали впливу війни);

- *правова та соціальна допомога* (забезпечення юридичної підтримки у питаннях соціальних пільг, виплат та інших правових аспектів, що стосуються ветеранів та їхніх родин).

Цільова аудиторія програми:

1. військовослужбовці, які завершили службу або демобілізовані через травми чи інші причини;
2. родини військовослужбовців, включаючи дружин, дітей, батьків, які потребують підтримки в адаптації та реабілітації.

Методи та інструменти реалізації авторської програми соціального відновлення військовослужбовців та членів їх родин

<i>Види підтримки</i>	<i>Методи роботи</i>
соціально-психологічна підтримка	групова та індивідуальна психотерапія, арт-терапія, когнітивно-поведінкова терапія, консультування з питань ПТСР та інших психічних розладів
реабілітаційні програми	фізіотерапія, заняття лікувальною фізкультурою, спортивні заходи, реабілітаційні табори для ветеранів

освітні та професійні програми	організація тренінгів, курсів перепідготовки, допомога у виборі професії та адаптація до ринку праці через співпрацю з навчальними закладами та роботодавцями
юридична допомога	надання консультацій щодо отримання соціальних пільг, правових аспектів працевлаштування та інших юридичних питань

Етапи реалізації програми

1. **Діагностика.** Перший етап включає оцінку фізичного, психологічного та соціального стану військовослужбовців і членів їхніх родин через діагностичні інструменти (анкети, інтерв'ю, тестування).
2. **Індивідуальні плани реабілітації.** Після діагностики кожному учаснику створюється індивідуальний план, що включає комплекс медичних, психологічних та соціальних заходів.
3. **Активна фаза реабілітації.** Учасники програми проходять лікувально-реабілітаційні та психологічні процедури, беруть участь у тренінгах та заходах з соціальної адаптації.
4. **Супровід та моніторинг.** Постійна підтримка під час участі у програмі та після її завершення через регулярний контакт з соціальними працівниками, моніторинг досягнень у процесі адаптації.

Реалізація Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин ґрунтується на індивідуалізованому підході та комплексній підтримці, що включає

медичну, психологічну, соціальну та професійну допомогу. Використання різноманітних методів і форм роботи допомагає забезпечити всебічне відновлення та інтеграцію ветеранів та їхніх родин у життя громади.

У межах Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин, використовуються різні форми та методи роботи, спрямовані на забезпечення комплексної реабілітації, психологічної, соціальної та професійної підтримки. Ця програма передбачає *залучення мультидисциплінарної команди фахівців:*

- соціальних працівників,
- психологів,
- медичних працівників,
- юристів
- кар'єрних консультантів.

Форми роботи фахівців щодо соціального відновлення військових та членів їх родин:

Індивідуальна робота:	<i>консультування</i> (проводяться індивідуальні консультації з військовослужбовцями та членами їхніх родин для оцінки їхніх потреб, планування реабілітаційних заходів та надання необхідної допомоги), <i>психотерапія</i> (індивідуальні сесії з психологами для роботи з травмами війни, стресом та ПТСР), <i>соціальний супровід</i> (соціальні працівники здійснюють підтримку

	у вирішенні соціально-побутових проблем, допомагають у процесі інтеграції в громаду, а також при оформленні соціальних пільг і виплат).
Групова робота:	<i>групи підтримки</i> (організація групових зустрічей для військовослужбовців, які допомагають обговорювати спільні проблеми, ділитися досвідом і підтримувати один одного в процесі реабілітації), <i>терапевтичні групи для членів родин</i> (спеціальні групові заняття для членів родин військових, де обговорюються проблеми, пов'язані з їхньою роллю у процесі реабілітації та адаптації військовослужбовця), <i>тренінги стресостійкості</i> (проводяться тренінги з розвитку навичок управління стресом та саморегуляції для кращої адаптації до післявоєнних умов).
Освітні заходи:	<i>семінари та лекції</i> (проводяться освітні заходи для військовослужбовців та членів їх родин, присвячені темам, таким як права ветеранів, можливості

	соціальної підтримки, медична допомога та психологічні ресурси), <i>професійна підготовка</i> (організація навчальних курсів та програм перекваліфікації для допомоги військовослужбовцям у пошуку нової роботи або розвитку кар'єри).
Медико-психологічна допомога	<i>медична реабілітація</i> (співпраця з медичними установами для надання комплексної допомоги військовим із фізичними травмами, включаючи фізіотерапію, медикаментозне лікування та відновлення), <i>психологічна реабілітація</i> (робота з психологами та психотерапевтами для подолання наслідків ПТСР, тривожних розладів та інших проблем, що виникають внаслідок участі у бойових діях).
Соціально-культурна адаптація	<i>організація культурних заходів</i> (участь у соціокультурних ініціативах, які сприяють відновленню соціальних зв'язків, залученню військовослужбовців та їхніх родин до активного життя у громаді),

	<i>волонтерська діяльність</i> (заохочення ветеранів до участі у волонтерських проєктах як один із шляхів соціальної адаптації).

Методи роботи фахівців щодо соціального відновлення військових та членів їх родин::

1. психосоціальна підтримка:

- метод активного слухання: використовується під час індивідуальних консультацій для кращого розуміння проблем військовослужбовців,
- когнітивно-поведінкова терапія (КПТ): психологічна методика для допомоги у зміні негативних моделей мислення та поведінки, зокрема у роботі з ПТСР,
- групова психотерапія: метод, що дозволяє учасникам обговорювати проблеми у групі, розуміти, що вони не самі у своїх труднощах, і підтримувати одне одного;

2. інтерактивні методи:

- тренінги: використання інтерактивних тренінгів для розвитку навичок стресостійкості, соціальних взаємодій, комунікаційних здібностей,
- рольові ігри: включають симуляційні ситуації для навчання навичок поведінки в соціальних та професійних умовах;

3. мультимодальний підхід:

- комбіновані програми: використання різних методів реабілітації, включаючи фізіотерапію, медичну та психологічну допомогу, професійну підготовку і соціальну інтеграцію, забезпечує комплексний підхід до відновлення;

4. **кейс-менеджмент:** цей метод забезпечує індивідуальний підхід до кожного клієнта, де соціальний працівник допомагає військовому або члену його родини вирішувати проблеми через координацію різних видів допомоги та реабілітаційних заходів;
5. **партнерство з громадою:** залучення місцевих органів влади, бізнесу, волонтерських організацій до участі у реабілітаційних програмах та створення умов для соціальної інтеграції військовослужбовців у громади.

Одним із ключових елементів ефективної Авторської програми соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин є постійна підтримка не лише під час участі у програмі, але й після її завершення. Регулярний контакт з соціальними працівниками відіграє важливу роль у забезпеченні стабільної адаптації та соціальної інтеграції колишніх військових. Після завершення основних етапів програми, військовослужбовці та члени їх родин можуть продовжувати отримувати індивідуальні консультації від соціальних працівників для вирішення поточних проблем. Регулярні супервізійні зустрічі зі спеціалістами для обговорення прогресу та нових викликів, що виникають у процесі адаптації. Це може включати оцінку стану здоров'я, психологічного стану та соціальної інтеграції.

Для забезпечення постійного зв'язку військовослужбовці (телефонна та онлайн-підтримка) можуть отримувати консультації через телефон або онлайн-платформи, що полегшує доступ до допомоги незалежно від їх місця проживання. Соціальні працівники можуть періодично проводити оцінку психоемоційного та соціального стану колишніх військових для своєчасного виявлення нових потреб чи проблем, які можуть виникнути після завершення програми.

Важливість постійної підтримки соціальних працівників в процесі реалізації програми соціального відновлення військових полягатиме у стабільності адаптації, емоційній підтримці, соціальній інтеграції.

Постійна підтримка забезпечує безперервність процесу відновлення, що мінімізує ризики рецидиву проблем чи стресових ситуацій. Регулярний контакт зі спеціалістами допомагає зберігати емоційний баланс та отримувати підтримку в будь-який момент. Після завершення програми колишні військові продовжують отримувати допомогу у пошуку роботи, соціалізації та участі у житті громади. Завдяки постійній підтримці, колишні військовослужбовці та їхні родини можуть досягти тривалої соціальної адаптації та успішного відновлення після завершення участі у програмі.

Очікувані результати програми:

- покращення фізичного та психічного здоров'я військовослужбовців;
- підвищення рівня соціальної адаптації та інтеграції у цивільне життя;
- підтримка родин у зниженні рівня стресу та адаптації до нових життєвих умов;
- створення сприятливого середовища для інтеграції військових на ринку праці.

Фінансування та співпраця. Програма реалізується в межах Центру реабілітації ветеранів за підтримки державних органів, місцевих громад та неурядових організацій. Планується активна співпраця з міжнародними організаціями, благодійними фондами та приватним сектором для залучення додаткових ресурсів і можливостей для реабілітації.

Отже, Авторська програма соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин є комплексною ініціативою, що має на меті забезпечити реабілітацію військових і сприяти їхній соціальній адаптації.

2.2 Пропозиції щодо удосконалення соціальної реабілітації військових та їхніх родин

Удосконалення соціальної реабілітації військовослужбовців та членів їхніх родин є надзвичайно важливим завданням для будь-якої країни, особливо в умовах військових конфліктів та їх наслідків. Повернення до мирного життя для військових після пережитих бойових дій часто супроводжується низкою проблем, які можуть впливати на психічний, фізичний та соціальний стан, а також на взаємодію з суспільством. Ці процеси також мають безпосередній вплив на членів їхніх родин.

З огляду на тривалий збройний конфлікт в Україні, кількість військових та членів їхніх сімей, які потребують соціальної реабілітації, постійно зростає. Відновлення фізичного та психічного здоров'я, а також соціальна адаптація вимагають більш системного та комплексного підходу.

Багато військовослужбовців стикаються з такими проблемами, як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія, тривожність та інші психологічні травми. Це також стосується членів їхніх родин, які переживають труднощі адаптації до нового життєвого укладу.

Військові, повертаючись до мирного життя, часто стикаються з проблемами інтеграції у громаду та на робочі місця. Члени родин військових також потребують підтримки, особливо у випадках, коли їм доводиться адаптуватися до зміни ролей в родині або брати на себе додаткові обов'язки.

Військові та їхні сім'ї можуть зіткнутися з економічними труднощами через тимчасову втрату роботи або низьку зайнятість після служби. Соціальні служби та реабілітаційні програми мають враховувати економічні виклики і надавати підтримку в працевлаштуванні та професійній реінтеграції.

Кожен військовий і його родина мають унікальний досвід і потреби, тому реабілітаційні програми повинні бути гнучкими та індивідуально адаптованими.

Усі перераховані причини говорять про необхідність удосконалення соціальної роботи з військовослужбовцями, окреслюючи напрями роботи, що вимагають підсиленої уваги та шляхів їх покращення:

1. інтеграція послуг: необхідно вдосконалити співпрацю між різними інституціями – медичними установами, соціальними службами, психологами та правоохоронними органами – для створення єдиної системи реабілітації,
2. розширення психологічної підтримки: психологічна допомога має бути доступнішою, більш інтенсивною та тривалою, з огляду на глибину травм, отриманих військовими та їхніми родинами під час війни,
3. підтримка родин військових: реабілітація має бути спрямована не лише на самих військових, але й на членів їхніх родин, що допоможе створити підтримуюче середовище для всіх учасників процесу,
4. реінтеграція у суспільство: соціальні програми повинні забезпечити не лише медичну та психологічну допомогу, але й допомогу у працевлаштуванні, професійному навчанні та розвитку кар'єрних навичок,
5. освітні програми для соціальних працівників: необхідно вдосконалювати навички спеціалістів, що працюють із військовими та їхніми родинами, зокрема шляхом впровадження сучасних методик реабілітації.

Важливим аспектом, що потребує покращення, вважаємо соціальну реабілітацію військових та їхніх родин, яка є ключовим елементом постконфліктного відновлення, що сприяє не лише

фізичному та психічному оздоровленню, але й успішній інтеграції цих груп у суспільство. Окреслення шляхів покращення цієї реабілітації має критичне значення з кількох причин:

1. Зростання кількості осіб, які потребують допомоги: під час і після збройних конфліктів велика кількість військовослужбовців та їхніх родин потребують не лише медичної допомоги, але й комплексної соціальної підтримки. З урахуванням масштабів та тривалості конфлікту в Україні, ці потреби постійно зростають, і система соціальної реабілітації має адаптуватися до цих викликів.

2. Глибокі психологічні та соціальні наслідки війни: багато військових стикаються з посттравматичним стресовим розладом, депресією та іншими психологічними проблемами, які вимагають тривалої реабілітації. Ці труднощі впливають і на членів їхніх родин, які також проходять через емоційні та психологічні виклики. Без належної соціальної підтримки ці проблеми можуть призвести до соціальної ізоляції та погіршення якості життя.

3. Необхідність індивідуалізованого підходу: кожен військовий і кожна родина мають унікальний досвід, пов'язаний з війною, що вимагає індивідуалізованого підходу до реабілітації. Окреслення шляхів удосконалення реабілітації допоможе забезпечити більше гнучких та адаптованих до конкретних потреб рішень.

4. Професійна реінтеграція військових: одним із важливих етапів соціальної реабілітації є повернення військових до цивільного життя, що включає пошук роботи, професійне навчання та адаптацію до мирного суспільства. Поліпшення реабілітаційних програм сприятиме їхній успішній професійній інтеграції, зменшуючи ризики безробіття або низької зайнятості серед ветеранів.

5. Суспільна стабільність: ефективна реабілітація військових та членів їхніх родин сприяє загальній стабільності та безпеці в суспільстві. Ветерани, які отримують підтримку, не тільки краще інтегруються в

громади, але й стають активними учасниками суспільного життя, що зменшує соціальні та економічні ризики.

6. Необхідність міжвідомчої співпраці: соціальна реабілітація військовослужбовців потребує координації між різними державними інститутами, медичними установами, громадськими організаціями та бізнесом. Окреслення шляхів покращення цих взаємодій допоможе забезпечити більш ефективно надання послуг та створення комплексної системи підтримки.

7. Підвищення кваліфікації соціальних працівників: фахівці, які займаються реабілітацією військових та їхніх родин, потребують постійного навчання та вдосконалення навичок. Розвиток методичних рекомендацій та підвищення кваліфікації соціальних працівників дозволить забезпечити більш якісне надання послуг, що відповідатиме актуальним викликам і потребам.

8. Створення інноваційних програм та підходів: окреслення шляхів покращення реабілітації дозволить впроваджувати новітні методи соціальної роботи, базовані на міжнародному досвіді та сучасних технологіях, таких як дистанційна психологічна підтримка, онлайн-консультування та створення центрів адаптації з використанням сучасних реабілітаційних методів.

Як видно, досконалення соціальної реабілітації військових та їхніх родин сприятиме не лише їхньому фізичному та психічному відновленню, але й інтеграції в мирне життя, забезпечуючи довготривалу соціальну стабільність у суспільстві. Окреслення шляхів покращення соціальної реабілітації військовослужбовців та їхніх родин має важливе значення для успішної інтеграції ветеранів у суспільство та забезпечення їхньої соціальної та економічної стабільності. Це також сприяє зміцненню суспільної стабільності та підтримці мирного життя в громадах.

ВИСНОВКИ

Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми родинами є важливою складовою системи соціальної підтримки та відновлення в умовах війни та після її завершення. Військові та їхні родини стикаються з низкою проблем, які вимагають комплексної допомоги: від психологічної підтримки до соціальної інтеграції та економічного забезпечення. Здійснення ефективної соціальної роботи потребує міждисциплінарного підходу, залучення різних фахівців, а також державних та недержавних організацій. Важливо також розробляти нові програми соціальної підтримки та адаптації, що враховують сучасні виклики та особливості життя військовослужбовців та їхніх родин.

Соціальне відновлення військовослужбовців і членів їхніх родин є важливим аспектом забезпечення стабільності в суспільстві після військових конфліктів, а ефективна реалізація програм психологічної підтримки, медичної реабілітації, професійної адаптації та підтримки сімейних відносин сприятиме успішній реінтеграції військовослужбовців у цивільне життя. Однак для цього необхідно подолати численні виклики, зокрема стигматизацію, недостатність ресурсів та врахування індивідуальних потреб. Тільки комплексний підхід може забезпечити успішне соціальне відновлення та сприяти покращенню якості життя військовослужбовців та членів їхніх родин.

Розроблена Авторська програма соціального відновлення військовослужбовців та членів їхніх родин є важливою та необхідною ініціативою для подолання соціальних, фізичних і психологічних наслідків війни. Вона сприяє як індивідуальному відновленню військових, так і загальному відновленню суспільства через реінтеграцію ветеранів у цивільне життя. Необхідність програми вбачаємо з наступних причин: масштаб проблеми, нестача ресурсів, необхідність запровадження системи інтегрованої підтримки. Військові

конфлікти, які тривають в Україні, залишають після себе велику кількість військовослужбовців та членів їхніх родин, які потребують комплексної соціальної допомоги. Без цілеспрямованих програм реабілітації багато ветеранів залишаються без належної підтримки, що може призводити до соціальної ізоляції, безробіття, психологічних проблем і навіть суїцидальних випадків. Програма створює систему, де військовослужбовці можуть отримати допомогу на всіх рівнях – від фізичної реабілітації до соціальної інтеграції та підтримки їхніх родин. Усе це підкреслює важливість впровадження в роботу Центрів реабілітації ветеранів розробленої програми соціального відновлення.

З огляду на масштабні виклики, пов'язані з війною, реабілітація військовослужбовців та їхніх родин є однією з найважливіших соціальних задач. Ефективність цих процесів значною мірою визначає рівень адаптації ветеранів до мирного життя, їхню соціальну стабільність і здатність до подальшої інтеграції в суспільство. Пропозиції щодо вдосконалення соціальної реабілітації повинні враховувати унікальні потреби кожного військовослужбовця та членів їхніх родин. Удосконалення соціальної реабілітації потребує координації між державними установами, організаціями громадянського суспільства та приватним сектором. Пропозиції повинні включати новітні методи і технології, такі як дистанційні реабілітаційні послуги, онлайн-консультації, застосування мобільних додатків для моніторингу психічного стану ветеранів, а також використання віртуальних і цифрових технологій для навчання та підтримки. Удосконалення реабілітаційних програм має також включати посилення підтримки членів родин військових, які часто страждають від психологічних та соціальних наслідків війни. Інтеграція родин у процеси реабілітації сприяє більш ефективному відновленню військових. Важливо передбачити постійну підтримку військових після завершення програм реабілітації, щоб забезпечити стійкі результати відновлення та запобігти

повторній соціальній ізоляції або психологічним кризам. Розробка та впровадження пропозицій щодо удосконалення соціальної реабілітації військовослужбовців та їхніх родин є невідкладним завданням, яке забезпечить належний рівень підтримки та допомоги ветеранам у період їхньої адаптації до мирного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архипова, С. П., Бік, О. Я. Соціальна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО, звільненими в запас. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. №6(344). Ч.1. 2021. 64–77. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-6\(344\)-1-64-77](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-6(344)-1-64-77)
2. Беспалько А., Шумейко А. Основи військово-соціальної роботи у Збройних Силах України та арміях провідних країн світу. Том 1 №5. 2019. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціальна робота». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2019/5-1/1>
3. Блінов О. А., Тімкін І. Ф. Соціальна робота з пораненими військовослужбовцями в військовому госпіталі. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2-х частинах. Частина 1 Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / за ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 266-279.
4. Бойко О., Гребінь Л., Левченко Н. Технології соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями. Умань, 2017. URL: <http://znp.udpu.edu.ua/article/view/134397/130958>.
5. Бриндіков Ю. Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб. Автореф. ... д.пед. н. / 13.00.05. Тернопіль, 2019. 42 с. URL: http://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-03/Aref_Bryndikov.pdf.
6. Горішня К. Професійна реадaptaція демобілізованих військовослужбовців: сценарне прогнозування майбутнього. Інститут соціальної і політичної психології НАПН України. 2021.

[Електронний ресурс] – Режим доступу:
<https://doi.org/10.33099/2617-6858-2021-60-2-24-30>

7. Гусак Н. Є., Нескородяна О. П. Військові соціальні працівники в Сполучених Штатах Америки. Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 188. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 61-65. URL:
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10817/Husak_Neskorodiana_Viiskovi_sotsialni_pratsivnyky.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
8. Деякі питання ментальної, спортивної, фізичної, психологічної реабілітації та професійної адаптації ветеранів війни, членів їх сімей та деяких інших категорій осіб. Постанова Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2024-%D0%BF#Text>
9. Дідик, Н. Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії. Наукові студії із соціальної та політичної психології, (44(47), 2019. С. 37-51. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://www.researchgate.net/publication/342952462_Sistema_roboti_iz_sim'ami_vijskovosluzbovciv_porivnalnij_analiz_dosvidu_SSA_Kanadi_Velikoi_Britanii
10. Жиленко Р. В. Дослідження основних потреб учасників АТО та членів їх сімей в соціальних послугах. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Випуск 1 (42), 68-73. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/20429>
11. Журавльов М.В., Мулява В.Д. Організація військово-соціальної роботи у Збройних Силах України: основні проблеми становлення та удосконалення в сучасних умовах. Науковий вісник Ужгородського

університету, серія «Історія», вип.1 (44), 2021 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/232455>

12. Заребельний В. Соціальна підтримка військовослужбовців та їхніх сімей - це питання, яке завжди на часі. АрміяInform. 2023. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2023/04/22/soczialna-pidtrymka-vijskovosluzhbovcziv-ta-yihnih-simej-cze-pytannya-yake-zavzhdy-na-chasi/>
13. Калініченко Я.В. Соціальна підтримка військовослужбовців та їх сімей – це питання, яке завжди на часі. АрміяInform. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/22/soczialna-pidtrymkavijskovosluzhbovcziv-ta-yihnih-simej-cze-pytannya-yake-zavzhdy-nachasi/>
14. Кондрюкова В.В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас : навчально-методичний посібник / В.В. Кондрюкова, І.М. Слюсар. – К. : Гнозіс, 2013. – 116 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://library.nusta.edu.ua/depository/%D0%9E%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/%D0%A1%D0%BE%D1%86_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB_%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%96%D0%B2%20%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80,%20%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%83%20%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%81.%20

[%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%92.%D0%92..pdf](#)

15. Куклишин О., Хижняк А. Як досягти кар'єрного успіху після військової служби: практичні рекомендації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A.pdf>.
16. Логвінова О., Рассказова О. Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями в умовах тривалого конфлікту на сході України. Соціальна робота та соціальна освіта. 2021. Вип. 2(7). [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://library.udpu.edu.ua/library_files/soc_robota_soc_osvita/2021_2/9.pdf
17. Олексюк Н. С. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України [монографія]. Київ : Видавничий дім «Слово», 2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/3795/>
18. Права, пільги, соціальні гарантії та норми забезпечення, встановлені законодавством України для військовослужбовців Збройних сил України та членів їхніх сімей. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/prava-pilgy-socialni-garantiyi-ta-normy-zabezpechennya-vstanovleni-zakonodavstvom>
19. Працевлаштування військовослужбовців: гарантії та пільги. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://kadrovik.isu.net.ua/news/525528-pratsevlashtuvannya-viyskovosluzhbovtziv-harantiyi-ta-pilhy>
20. Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями. Постанова Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-%D0%BF>

21. Про затвердження Порядку та умов забезпечення соціальної та професійної адаптації осіб, які звільняються або звільнені з військової служби, з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів сімей таких осіб, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України та постраждалих учасників Революції Гідності: Постанова Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/378653_767376
22. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
23. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Закон України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
24. Савицький В. І. Особливості військової соціальної роботи з різними категоріями клієнтів. КПІ. Київ, 2011. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2011/1/22.pdf>.
25. Савицький В.І. Особливості військової соціальної роботи з різними категоріями населення. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/4875/1/11%20-%201_9_%20-%2022.pdf
26. Семигіна Т. Військовий конфлікт в Україні: виклики та можливості для соціальної роботи [Текст] / Т.Семигіна \\\ Україна в сучасному світі: виклики і можливості/ Зб. тез Міжнарод. наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів – К.: Акад. праці, соц. відносин і туризму, 2016. – С. 12.
27. Сидоренко А.О. Соціальний захист членів сімей військовослужбовців в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення.

[Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.27>

28. Сороківська О. А., Котовська І.В., Луциків І.В. Формування ефективної політики зайнятості ветеранів АТО: загальнодержавний та регіональний аспекти [Текст] / О. А. Сороківська, І.В. Котовська, І.В. Луциків // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – №18. – С. 366-372.
29. Соціальний захист військовослужбовців. Довідковий матеріал з питань соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziya-vijskovosluzhbovcziv/soczialnij-zahist-vijskovosluzhbovcziv.html>
30. Соціальний супровід військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей: практичні аспекти діяльності посадових осіб військових частин, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки: методичний посібник / Герасименко О.В., Горбенко І.М., Дєточка О.Д., Дембіцький В.М., Єфімова В.В., Калініченко Я.В., Камінська А.С., Куц С.В., Лагодзінський В.В., Мороз В.М., Панченко В.М., Рожков Є.О., Умеренкова Н.Ф., Шевчук О.В.. – Київ.: НДЦГПЗСУ України, 2023. – 130 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u188/352_831164580.pdf
31. Соціальні гарантії військовослужбовців та членів їх сімей в особливий період. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%96%D0%B2%D1%82%D0%B0%D1%87%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%97%D1%85%D1%8>

[1%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B9_%D0%B2_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%B9%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B4](#)

32. Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. Юридичний вісник. 2022/2. С. 171–181.
33. Технології соціальної роботи з військовослужбовцями. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://studfile.net/preview/4617644/page:26/>
34. Трубавіна І., Цибулько Л., Мартинюк А. Соціальна робота з військовослужбовцями та членами їх сімей та військово-соціальна робота в Україні: історичний аспект і закордонний досвід. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2021. Випуск 1 (48). С. 414-418. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvuuped_2021_1_84
35. Чуприна С. Соціальна адаптація учасників воєнних конфліктів як технологія попередження соціальної напруги [Текст] / Габітус Випуск 12. Том 1. 2020. С. 62-67 / [Електронний ресурс]. - URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_1/12-1.pdf
36. Шолудько Ю. О. Соціальний захист військовослужбовців за законодавством України. Актуальні проблеми сучасного права. 2018. С. 55–68.

